

UOT 338.48

Pünhan Hüseynov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
doktorant
huseynovpunhan@gmail.com

AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAFA NEFT GƏLİRLƏRİNİN TƏSİRİ VƏ QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNİN DİVERSİFİKASİYASI

Xülasə

Məqalədə neft gəlirlərinin Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında xərclənməsinin əsas istiqamətləri araşdırılır. Azərbaycanda neft gəlirlərindən dövlət büdcəsinə transferlər, fondun idarə olunması xərcləri, gənclərin xaricdə təhsili, kənd təsərrüfatı və sənayenin müxtəlif sahələrində infrastruktur layihələrinin icra olunması ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməsi nəticəsində dayanıqlı iqtisadi inkişaf keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə keçirmişdir. Qeyri-neft sektorunun dinamik və sürətli inkişafı buna bariz nümunədir.

O cümlədən məqalədə Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və neft gəlirlərinin gələcəkdə xərclənməsinin prioritet istiqamətləri göstərilir.

Məqsəd – Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına neft gəlirlərinin təsiri və xərclərin əsas istiqamətləri və xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir.

Metodologiya – məqalənin yazılması zamanı statistik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – təbii ehtiyatlardan, xüsusi ilə də neft ehtiyatlarından səmərəli və düzgün istifadə, neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna və ümumilikdə dayanıqlı inkişafın əsas sahələrinə xərclənməsi milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan məqalədə dayanıqlı inkişafın əsas istiqamətlərinə diqqət yönəldilir və qeyri-neft sektorunun inkişafının əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *neft, neft sektoru, qeyri-neft sektoru, neft gəlirləri, dayanıqlı inkişaf, diversifikasiya*

Giriş

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi əsasən təbii ehtiyatların effektiv istifadəsi və onların gələcək nəsillərə etibarlı şəkildə çatdırılması ilə bağlıdır. Təbii ehtiyatların effektiv şəkildə istifadə deyildikdə, istifadə olunan resursların müəyyən standartlarda istifadəsi və ətraf mühitə minimal mənfi təsirlər göstərməsi başa düşülməlidir. Dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün, təbii, maliyyə və insan ehtiyatlarının birləşmiş şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir.

Sənaye inqilabı və ETT-nin tətbiq edilməsindən öncə milli iqtisadiyyatın inkişaf mərhələsində dövlətlərin öz fokusunu dəyişdirmədən əvvəl, iqtisadi inkişafın əsasında dövlətlərin təbii ehtiyatları və ətraf mühitin mənimsənilmə dərəcəsi dururdu. Təbii ehtiyatların əsası olan resurslar, xarici iqtisadiyyatlara bağlı deyil və ölkədə valyuta itkisinə səbəb olan məhsulların idxalı ilə bağlı məsələlərlə üzləşmirlər. Əksinə, təbii ehtiyatların zəngin resursları olan ölkələr, bu ehtiyatların ixracı ilə ölkəyə xarici valyutanın gətirilməsini təmin edirlər. Bununla birlikdə, ehtiyatların səmərəli və davamlı şəkildə

istifadəsi üçün qısamüddətli dövrdə yüksək istismar, əsasən gəlirin qazanılması üçün dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin prinsiplərinə ziddir.

Azərbaycan Respublikasının inkişafında və milli iqtisadiyyatının qurulmasında təbii ehtiyatların əhəmiyyəti vacibdir. Ölkə, neft-qaz ehtiyatları, dəmir, alüminium, mis, polimetal, mineral sular, balneoloji ehtiyatlar kimi təbii ehtiyatlar baxımından güclü bir təminatla malikdir. 1994-cü ildə Heydər Əliyev rəhbərliyi ilə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə milli iqtisadiyyat inkişafda dayanıqlı bir yol tutulmuşdur. Sonrakı tədbirlər, neft-qaz ehtiyatlarının nəqlinə dair boru kəmərlərinin qurulması və ölkənin tranzit potensialının artırılması milli iqtisadi inkişafın sürətini artırmışdır. Azərbaycanın rəsmi olaraq sahib olduğu qeyri-neft sektorundakı ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və balneoloji ehtiyatların iqtisadiyyata qazanc mənbələri kimi istifadəsi, hazırda əsas prioritetlərdən biridir. Qeyri-neft sektorundakı ehtiyatların və turizm potensialının səmərəli istifadəsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilmiş proqramlar və milli iqtisadiyyatın inkişafına dair strateji yol xəritələrində öz əksini tapmışdır [2].

İqtisadi inkişafın sürətli şəkildə davam etdirilməsində əsas rol oynayan ehtiyatlar arasında maliyyə ehtiyatlarının da xüsusi önəmi var. Maliyyə ehtiyatlarının əsas məqsədi, ölkə iqtisadiyyatını gözlənilməz hallara qarşı sığortalamaq, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etmək, beynəlxalq iqtisadi qurumlar tərəfindən verilən reyting səviyyəsinin yüksəlməsi, monetar siyasətin effektivliyinin artırılması, və dövlətin investisiya siyasətində çeviklik təmin etməkdir. Rəsmi maliyyə ehtiyatlarına daxil olanlar arasında strateji valyuta ehtiyatları, Mərkəzi Bankın valyuta və qızıl rezervləri, büdcəyə daxil olan ehtiyat fondları və büdcədən kənar fondların ehtiyatları sayılmaqdadır. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının mövcudluğu dövlət tərəfindən maliyyə dayanıqlılığının təminatı üçün əhəmiyyətli bir vasitədir və çətin zamanlar və iqtisadi böhranlar zamanında iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün istifadə edilir [1, s. 267, 274].

Proqnozlar

2022-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 30 660,6 milyon manat təşkil etmiş və bunun 7 923,0 milyon manatı və yaxud 25,8 %-i ARDNF tərəfindən transfert edilmişdir. Eyni zamanda, transfert dövlət büdcəsi xərclərinin (32 008,3 milyon manat) 24,7 %-ni təşkil etmişdir. 2022-ci il ərzində xam neftin və qazın qiymətlərinin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan baza qiymətindən yüksək olması ilə əlaqədar dövlət büdcəsinə neft və qaz vergiləri üzrə büdcədə nəzərdə tutulandan daha çox vəsait daxil olmuşdur ki, bu da öz növbəsində dövlət büdcəsinin mühüm daxilolma mənbəyi olan ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transfertin məbləğində azalmaya şərait yaratmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulan transfertin yuxarı həddi 11 517,5 milyon manat olsa da, bu rəqəm 68,8% səviyyəsində icra edilmişdir.

ARDNF-nin idarə edilməsi ilə bağlı xərclərin 2022-ci il üçün təsdiq edilmiş smeta xərclərinə (33,99 milyon manat) qarşı 27,9 milyon manat və ya 82,1% səviyyəsində icrası təmin edilmişdir. Hesabat ilində smeta xərcləri 2021-ci ilə nisbətən 24,1% çox olmuşdur. Xərclər smetasının tərkibində əməyin ödənişi ilə bağlı xərc maddəsi 10 724,5 min manat icra edilərək proqnoza qarşı 69,9% səviyyəsində olmuşdur. Malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması ilə bağlı xərc maddəsi 13 262,5 min manat və ya 87% səviyyəsində icra edilmişdir. Sosial ödənişlər 74,7 min manat və ya təsdiq edilmiş məbləğə qarşı 23% çox icra edilmişdir. Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması ilə bağlı xərc maddəsi 3 834,0 min manat və ya 114,9% səviyyəsində icra edilmişdir [5].

Cədvəl 1. Neft gəlirlərinin xərclənməsi istiqamətləri

Xərclərin istiqaməti və adı	Milyon AZN	Faiz
Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi davam edir)	2702,7	1,72
Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri (Layihənin maliyyələşdirilməsi 2006-cı ildə başa çatmışdır)	297,9	0,19
Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri layihəsi (Layihənin maliyyələşdirilməsi 2011-ci ildə başa çatmışdır)	779,6	0,50
Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi başa çatmışdır)	1469,6	0,94
Dövlət büdcəsinə transfərlər	143150,9	91,33
Dövlət İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsi (Layihənin maliyyələşdirilməsi 2006-cı ildə başa çatmışdır)	90	0,06
Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsi (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi başa çatmışdır)	748,6	0,48
Xaricdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi başa çatmışdır)	212,7	0,14
“Star” neft emalı kompleksinin tikintisi (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi başa çatmışdır)	1663,3	1,06
AÇG layihəsində ARDNŞ-nin iştirak payının maliyyələşdirilməsi (Layihənin maliyyələşdirilməsi 2007-ci ildə başa çatmışdır)	87,6	0,06
Cənub Qaz Dəhlizi (ARDNF tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi başa çatmışdır)	1530,3	0,98
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına transfert	3949,5	2,52
2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyin artırılması üzrə Dövlət Proqramı	64,4	0,04
Cəmi	156747,1	100,00

Mənbə: [5] əsasında tərtib edilmişdir

Materiallar və metod

Neft gəlirlərinin istifadəsi və paylanmasının mərkəzləşdirilmiş mexanizmlərlə tənzimlənməsi Azərbaycan üçün ən vacib məsələlərdən biridir. Bu, neftdən əldə edilən gəlirlərin digər iqtisadi sahələrə yönləndirilməsi, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal obyektlərinin yaradılması və yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə əlaqədardır. Neft hasilatı, Azərbaycan üçün yalnız son məqsəd deyil, əksinə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir vasitədir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramlarında neftdən əldə edilən gəlirlərin milli iqtisadiyyatın inkişafına səmərəli şəkildə istifadə edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu fərmanlar, sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək, əmək ehtiyatları və təbii resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edərək yeni iş yerlərinin

yaradılmasını və yoxsulluğun azaldılmasını təmin etmək məqsədilə imzalanmışdır. Bu fərmanlarla birlikdə, bürokratik proseslərin sərbəstləşdirilməsi və iş adamlarının fəaliyyətlərinə mane ola biləcək məsələlərin aradan qaldırılması da təmin edilməklə, qısa müddət ərzində 75 mindən çox yeni iş yeri açılması və işsizlər sayının 44% azalması kimi uğurlar qeydə alınmışdır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın inkişafı üçün neft gəlirlərinin səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, idarə olunması və ehtiyatlarının təkrar istehsal olunması problemləri ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu məqsədlə, mərkəzləşdirilmiş mexanizmlər və qaydaların təyin edilməsi, neft gəlirlərinin qeyri-neft sahələrinin inkişafına, sosial sahələrə və digər iqtisadi sahələrə effektiv şəkildə yönəldilməsinin təmin edilməsi vacibdir.

Neft gəlirləri ölkənin iqtisadiyyatında yaranan problemlərin həllinə yönəldilməlidir. Ölkə, məhdud təbii ehtiyatlarına baxmayaraq, dövlət himayəçilik siyasəti sayəsində iqtisadi yüksəlişə nail olmağa çalışır. Dövlətin tənzimləyici rolu ilə birlikdə yüksək inkişaf tempinə çatmaq özünəməxsus bir imkan yaradır. Bu, strateji məsələlərin effektiv şəkildə həllinə zəmin yaradır. Dövlət Neft Fondu vasitəsilə dövlətə daxil olan vəsait axımı, zamanətsiz pul emissiyasına imkan verərək, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalar və yeni maliyyə mənbələri axtarmağı tələb etmədən, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafı və zəruri vəsaitlərin ayrılması məsələlərinin həllinə imkan yaradır. Bu, ölkənin sürətli iqtisadi inkişafını və möhkəmlənməsini təmin edən bir mexanizm yaradır.

Neft gəlirləri, potensial imkanların strateji rolu ilə qiymətləndirilir. Bu, neft gəlirlərinin sahə, ərazi və funksional məqsədlərə görə bölünməsi ilə əlaqədardır. Bu bölünmələr respublika iqtisadiyyatının makroiqtisadi proqnozlarının səmərəli təşkili və bu proqnozların reallaşmasında neft gəlirlərindən maksimum istifadə olunması ilə mümkündür.

Həmçinin, neft gəlirlərinin rifah və tələbatın ödənilməsi dərəcəsinin maksimallaşdırılması üçün atılan addımlar ilə ölçülür. Bu, gəlirlərin inteqral səmərə gətirməsi qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Digər tərəfdən, gəlirlərin fərqli sahibkarlıq növləri və məhsul və xidmət növlərinin dəyişmə meylli ilə bağlı olaraq ayrı-ayrı kontingentlər və bazar subyektləri üçün də qiymətləndirilir. Bu, gəlirlərin diferensial səmərəsini qiymətləndirməkdə istifadə olunan bir qiymətləndirilmə metodikasındır.

Neft gəlirləri Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə məqsədli kapital qoyuluşları, qlobal inkişaf meyilləri və bazarın qorunması konsepsiyası ilə bağlıdır. Bu səbəbdən neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması perspektiv imkanları artırır.

Neft sektorunun rolu, dövlətin və əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında əsaslı bölgü və yenidən bölgüsü mexanizmlərinin vasitəsilə formalaşır və dərinləşir. Neft gəlirləri istehlak və yığım məqsədiylə bölündükdə təkrar istehsal prinsipi həyata keçirilir. Hazırda mövcud olan istehlak ilə perspektiv gəlirlər arasında keçidin forması və məzmunu, onun bölgü və yenidən bölgü mexanizmlərinin effektivini göstərir. Neft sənayesi heç də hamını ələbaxımlığa çevirməməlidir. O, yalnız perspektiv gəlirlərin formalaşması üçün ilkin kapital rolu oynamalıdır.

Əgər Azərbaycan iqtisadiyyatında istehlak sahəsində neft gəlirlərindən istifadə olunsa, onda perspektiv gəlirlərin mənbəyi azala bilər. Buna görə də neft gəlirlərinin səmərəliliyi, onun perspektiv gəlirlərlə olan rolu ilə ölçülür. Xarici və daxili investisiyaların dəyişmə meylli gəlirlərin bölgüsünün xarakterini müəyyənləşdirir.

Neft gəlirlərinin istifadə olunmasından əvvəl onun həcmi və artımını nəzərə almaq, daha səmərəli variantların tərtib edilməsi üçün vacibdir. Neft gəlirləri, ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafı və strateji məqsədləri əsasında özünün spesifik xüsusiyyətlərini göstərir. Bu gəlirlərin həcmi və istifadəsi ölkənin artım tempinə uyğun olmalıdır və istifadə tempini

artırmalıdır.

Neft gəlirlərinin məqsədli istifadə olunması, ölkənin dünya bazarlarında sürətli bir artım qazanması ilə əlaqələndirilir. Bugünkü şəraitdə, bu gəlirlərin kredit resursu kimi istifadəsi mümkündür, amma bazar münasibətlərinin qarışıqlığı və qərarlaşmamışlığı səbəbindən bu, riskli addım olaraq görünür. Bu səbəbdən neftin ilkin amili onun istehsal həcmi maksimumlaşdırmaqdır.

Neft gəlirləri, dövlət gəlirlərinin önəmli bir hissəsidir və onların formalaşması və istifadəsi, dövlətin sosial ədalət və iqtisadiyyatın inkişafı ilə perspektiv tələblər arasında optimal nisbətlərin qurulmasını tələb edir. Neft gəlirləri, ölkə iqtisadiyyatının sahə quruluşunda əhəmiyyətli bir rol oynayır və ölkənin maliyyə potensialının formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Bu gəlirlər, dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və vergi, sosial ödəmələr və əməkhaqqı kimi mexanizmlər vasitəsilə bölgü və yenidən bölgü sistemində iştirak edir. Neft sahəsinin vergi gəlirləri, dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Həmçinin, Dövlət Neft Fondunun idarə olunması, neft gəlirlərinin potensial istifadə imkanlarını yaradır.

Neft gəlirlərinin bir hissəsi əməkhaqqı sistemində işləyənlərə verilir. Xarici firmalarda yerli əhalinin iş qüvvəsindən istifadə edilməsi, bu gəlirlərin əhalinin maliyyə balansına daxil olmasını təmin edir. Bu nəticədə, neft gəlirlərinin ölçüsü, dövlətin alıcılıq qabiliyyəti və onların respublikada xərclənən hissəsi ilə ölçülür.

Bütün bu proseslər, neft gəlirlərinin dövlət və iqtisadiyyat üçün kritik önəmə malik olduğunu və onların səmərəli şəkildə idarə olunması və istifadə olunması üçün effektiv strukturların qurulmasının əhəmiyyətini göstərir.

Neft gəlirlərinin sosial mahiyyəti, xüsusilə işləyənlərin həyat səviyyəsi və adambaşına neft gəlirlərinin miqdarı ilə müqayisədə qeydə alınır. Bu, sosial müdafiə proqramlarının təşkili, əmək haqqı və sosial ödənişlər kimi formalar üzrə neft gəlirlərinin məbləği ilə əlaqələndirilir.

Bununla birlikdə, neft gəlirlərinin istifadəsində optimal nisbətlərin təmin edilməsi vacibdir. Yəni, neft gəlirlərinin yığılması və istehlakı arasında dəqiqlik və balans qurulmalıdır. Əgər neft gəlirləri investisiya məqsədi ilə istifadə olunursa, bu, iqtisadi artımı təmin etməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün, neft gəlirlərinin səmərəli investisiya istiqamətlərinə yönləndirilməsi vacibdir.

Neft gəlirlərinin sosial infrastruktur layihələrinə kapital qoyuluşu ilə əlaqələndirilməsi də önəmli bir yoldur. Bu, sosial müdafiə, tibbi infrastruktur, təhsil və digər sosial layihələrin inkişafına investisiya edilməsi deməkdir. Bundan başqa, əhalinin minimum yaşayış səviyyəsinin artırılması üçün neft gəlirlərinin istifadəsi də vacibdir. Bu, sosial təminat proqramları və yoxsulluğun azaldılması üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi deməkdir.

Bütün bu addımlar, neft gəlirlərinin səmərəli şəkildə idarə olunması və ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına effektiv şəkildə kömək etməsi üçün vacibdir.

Neft gəlirləri, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında müxtəlif sahələrin inkişafına və sosial müdafiə tədbirlərinə böyük ölçüdə təkan verir. Bu gəlirlər, neft istehsal sahəsində, neft məhsullarının reallaşmasında və neft sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin ödəmələri və iştirakı vasitəsilə əldə olunur.

Müzakirə

Neft sahəsi Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı rola malikdir və ölkənin makroiqtisadi artım tempini, tarazlı inkişaf dinamikasını və sosial müdafiə tədbirlərini dəstəkləyir. Bu gəlirlər, ölkədə islahatlar proqramının həyata keçirilməsi, yoxsulluğun ləğvi,

iqtisadi inkişaf proqramları və regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı kimi strateji planlar çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Ümumi daxili məhsulun sahə strukturunun dəyişməsi, sahələrin istehsal həcminin artımı və bu sahələrə qoyulan faktiki kapital qoyuluşunun artımı da neft gəlirlərinin ölçüsüdür.

Neft gəlirlərinin makroiqtisadi tələb, tarazlı inkişaf vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqəlidir. Bu, infrastrukturun genişləndirilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, işləyənlərin əməkhaqlarının və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi tədbirləri əhatə edir. Bu yolla, neft gəlirləri Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına və sosial sahələrin gücləndirilməsinə dəstək olur.

Makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi məqsədilə ölkədə büdcə gəlirlərinin və Dövlət Neft Fondunun əlaqələrinin qurulması, neft gəlirlərinin bölgüsü ilə büdcə xərclərinin təkrar istehsalı, texnoloji quruluş və sahələr üzrə təsnifatın tətbiqi kimi mexanizmlər öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə kömək edir. Bu mexanizmlərin seçilməsi və idarə edilməsi qlobal inkişaf strategiyasına uyğun olmalıdır.

Dövlət Neft Fondunun büdcə vasitəsi ilə istifadəsi müəyyən risklərlə əlaqədar ola bilər. Bu səbəbdən, onun büdcə daxilolmalarının təsdiqi və nəzarəti mühüm rol oynayır. Dövlət Neft Fondundan büdcəyə vəsait ayrılması, bu fondun gəlir və xərclərinin dövlət büdcəsinin prioritet istiqamətlərinə uyğun olmasını təmin edir. Bu ayırma prosesi, büdcənin şəffaflığı və real sektor ilə əlaqəli olması ilə də müəyyən olunur.

Neft gəlirlərinin saxlanması və Dövlət Neft Fondu vasitəsilə idarə olunması, Azərbaycanın iqtisadi transformasiya və restrukturizasiya istiqamətlərinə uyğun olaraq prioritetlərin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Dövlət Neft Fondu bu istiqamətlərə uyğun olaraq müxtəlif variantlarda istifadə edilə bilər.

Dövlət Neft Fondu vasitəsilə əldə edilən vəsaitlərin istifadəsi mövcud risklərlə bağlıdır. Əgər riskləri yüksək olan sahələrə bu vəsaitlər cəlb olunarsa, onun sosial-iqtisadi effekti tam şəkildə reallaşa bilməz. Bu səbəbdən, Dövlət Neft Fondu vəsaitlərinin istifadəsində sosial müdafiə tədbirləri və digər birbaşa ayırmalar üzrə vəsaitlərin xüsusi öhdəliklərə əsaslanaraq, sosial normativlərə uyğun şəkildə idarə olunur.

Azərbaycanda Dövlət Neft Fondu gəlirləri və xərcləri, büdcə vasitəsi ilə və Prezidentin yanında yaradılan Şura tərəfindən idarə olunur. Bu idarəetmə nəzarəti altında, neft gəlirlərinin istifadəsi və xərclərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə vəsaitlərin effektiv şəkildə istifadə edilməsi təmin edilir.

Neft gəlirlərinin artması, ölkə üçün ticarət və xidmət sahələrinin inkişafı üçün əsas mənbə olaraq qarşımıza çıxır. Bu artım beynəlxalq ticarəti, turizmi və dövlət lizinq şirkətlərini də dəstəkləyə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin inkişafından asılıdır. Ölkələr arasında hərtərəfli əməkdaşlığın yaranması, dünya iqtisadiyyatının genişlənməsi üçün vacibdir. Ticarət, yeni texnika, texnologiyalar, elmi kəşflər və qabaqcıl təcrübələrin paylaşılmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Azərbaycan dünya ölkələri ilə sərbəst ticarət əməkdaşlığı imkanlarına malikdir. İqtisadi islahatlar, neft sənayesinin inkişafı və infraquruluşdakı təkmilləşmələr Azərbaycanı dünya ticarət dövriyyəsində daha cəzbedici edir.

Son illərdə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi artmaqdadır. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya, Almaniya və digər Avropa ölkələri ilə ticarət əməkdaşlığı artmışdır. Bu, Azərbaycanın ixracının artmasına və digər ölkələrdən malların idxalına da imkan verir.

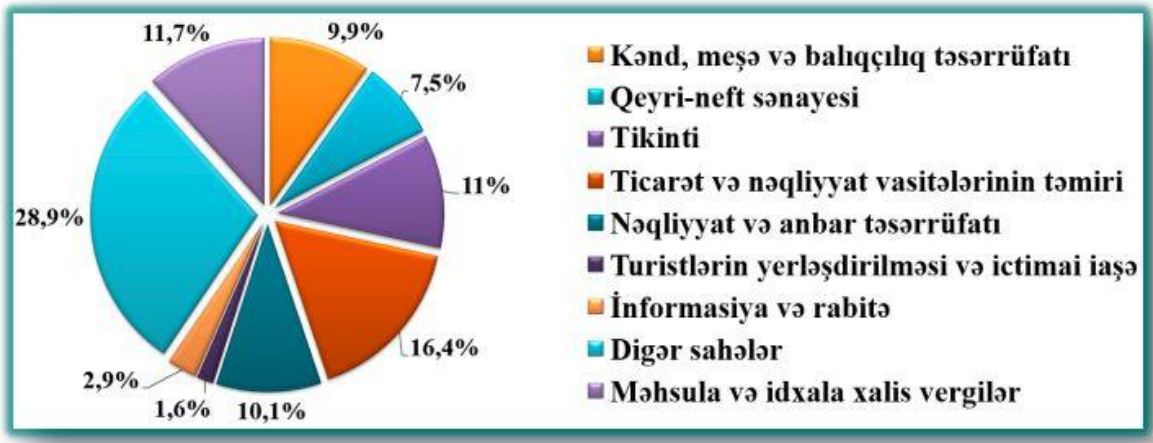
Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatları, müasir infraquruluşu və iqtisadi inkişafı, xarici şirkətlərin ölkəyə marağını artırır. Azərbaycanın regionda və dünya

iqtisadiyyatında əlverişli mövqeyi, ticarət əməliyyatlarının genişlənməsinə və ölkənin müstəqil iqtisadiyyatının güclənməsinə kömək edir.

2023-cü ildə ölkədə 123,0 milyard manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 1,1 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. İqtisadiyyatın neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 1,7 faiz azalmış, qeyri neft-qaz sektorunda isə 3,7 faiz artmışdır. ÜDM istehsalının 40,5 faizi sənaye, 10,0 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 6,2 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 6,2 faizi tikinti, 5,5 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,2 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,7 faizi informasiya və rabitə sahələrinin, 18,6 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 9,1 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 12114,5 manata bərabər olmuşdur [7].

2024-cü ilin yanvar ayında ölkədə 9131,0 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,0 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. İqtisadiyyatın neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 2,6 faiz azalmış, qeyri neft-qaz sektorunda isə 12,3 faiz artmışdır. ÜDM istehsalının 41,9 faizi sənaye, 10,5 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 7,0 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 5,8 faizi tikinti, 2,9 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,8 faizi informasiya və rabitə, 1,7 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrinin, 17,8 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 10,6 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 896,7 manata bərabər olmuşdur [7].

İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, neft-qaz sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının çeşidlənməsinin və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına dəstək verir. Bu sahədəki irəliləyişlər, Azərbaycanın iqtisadiyyatının və ÜDM-unun dəyərindəki artımın əsasını təşkil edir.

Qrafik. Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bununla birlikdə, global rəqabət qabiliyyətinin artırılması və reytingin yüksəlməsi, Azərbaycanın gələcəkdəki inkişaf perspektivlərini də dəstəkləyir. Son illərdə ölkə ÜDM-u, adambaşına ÜDM-un həcmi və qeyri-neft sektoru ciddi artım göstərmişdir. Bu, ölkədəki iqtisadi artımın yüksək səviyyədə olduğunu və milli iqtisadiyyatın inkişafının istiqrarlı şəkildə davam etdiyini göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyəti, inkişaf perspektivləri və global reytingdəki yüksəliş, ölkənin inkişafını dəstəkləyən strateji və tədbirlərin nəticəsidir. Bu

irəliləyişlər, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında daha güclü və müvəffəqiyyətli bir rol oynamaq üçün əsaslı addımlardır.

Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması, yaxud qeyri-neft sektorunun inkişafı, ciddi və sistemli investisiyaların səviyyəsindən asılı olaraq reallaşır. 2004-2013-cü illərdə qoyulan investisiyaların 12.9 dəfə artması və ölkə regionlarına yönələn investisiyaların həcmi 51 milyard manata çatması, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasına dair ciddi potensialı ortaya qoyur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının son 10 ildəki inkişaf tendensiyaları ölkənin sürətli inkişaf etdiyini və bir çox sektorların gücləndiyini göstərir. Bu, öz növbəsində Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına da təsir edir. Prezident İlham Əliyevin giriş və yekun nitqlərində də qeyd edildiyi kimi, son 10 il ərzində Azərbaycan dünya ən sürətli inkişaf edən ölkələrindən biri olmuşdur. İqtisadiyyatın 3.4 dəfə, sənaye istehsalının 2.7 dəfə, kənd təsərrüfatının 1.5 dəfə artması və 2013-cü ildə qeyri-neft sektorunun artımının təxminən 10% olması müsbət nəticələndir.

2023-cü ilin 4 ayında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda 3,1 faiz artım qeydə alınıb. Bununla belə, Dünya Bankının proqnozlarına görə, cari ilin sonunadək ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payının 3 faizdən çox olacağı gözlənilir [3].

Ümumiyyətlə, ölkənin uğurlu inkişafı böyük nisbətdə qeyri-neft sənayesinin hesabına olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun potensialının gücləndirilməsi və ixrac strukturunun genişləndirilməsi də dövlət dəstəyi ilə reallaşır. Lakin, tədqiqatlar göstərir ki, hələ də qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti, inkişaf tempi reallığı əks etdirmir. Bu səbəbdən, daha optimal həll yollarının axtarılması və tədbirlərin təkmilləşdirilməsi, sektorun daha da inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin verdiyi sərəncamlar və fərmanlarla qeyri-neft sektorunun inkişafının qurulması və şaxələndirilməsi üçün ciddi addımlar atılmış və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Prezidentin bu sahədəki müraciəti, qeyri-neft sektorunun və kənd təsərrüfatının ölkənin gələcəyini təyin edən əhəmiyyətli amillər olduğunu vurğulamışdır.

İlham Əliyevin ifadələrinə əsasən, neft amilinin inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektoru da Azərbaycana böyük valyuta ehtiyatları gətirəcəkdir. Bu səbəbdən, ölkənin siyasəti neft amilini bir kənara qoymadan, həm də qeyri-neft sektorunun şəxsiyyətini və potensialını nəzərə almalıdır. İqtisadiyyatın bütün sahələri, xüsusilə də qeyri-neft sektoru və infrastruktur, inkişaf etməlidir ki, bu, Azərbaycanın inkişafını təmin edə bilsin.

Nəticə

Dünya təsərrüfat sisteminin müasir vəziyyəti, beynəlxalq ticarətin genişlənməsini və inkişafını təmin edən dinamik bir prosesdir. Ölkələr arasında ticarət iqtisadi əlaqələri dinamik şəkildə dəyişir və qlobal bazarın tələb və təklif strukturları hər il daha da dəyişir. Bu dəyişikliklər, ölkələr arasında daha geniş bir inteqrasiya və liberalizasiya dövrünü təmin edir.

Hazırkı dövrdə qloballaşmanın dərinləşməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiyasını təmin edir. Bu ölkələrin iqtisadi artım sürətləri artır, həyat səviyyələri yüksəlir və milli iqtisadiyyatın texnoloji-struktur göstəriciləri də qlobal standartlara yaxınlaşır.

Bu növ ölkələrdə iqtisadiyyatın iki əsas sektora bölünməsi müşahidə olunur. Bir tərəfdə, dünya bazarının tələb və təklif strukturuna uyğun sürətdə artan və böyük gəlir əldə edən xammal hasilatı və onunla əlaqəli sahələr yer alır. Digər tərəfdə isə köhnə texnologiyalardan istifadə edən, dünya bazarında konkurentlik qazanmaq imkanlarına malik olmayan, hətta yerli bazarlarda da zəif mövqeləri olan qeyri-xammal, yəni emal sektoru yer alır.

Bu iki sektor arasında müasir iqtisadiyyatlarda müsbət bir qələbə fərfinə səbəb olur və bu durum, bəzi ölkələrin tənəzzül prosesindən uzaq olmasına yardım edir. Lakin, iqtisadiyyatın bu sektorlaşması, global iqtisadiyyatın təkmilləşməsi və hər bir ölkənin inkişafı üçün gələcəkdə təhlükələr yarada bilər. Bu səbəbdən, inkişaf strategiyalarında bu sektorlaşmanın nəticələrinə diqqət yetirmək vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiya prosesləri milli iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsini təmin edir. Azərbaycanın neft və qeyri-neft sektorlarında müqayisəli üstünlükləri olması, beynəlxalq rəqabətə davamlı ixrac məhsulları təmin etməsi və milli iqtisadi inkişafa xidmət edəcək xarici ticarət strategiyasının qurulması, ölkənin ən aktual problemlərindən biri halına gəlmişdir.

Hazırda ölkənin ixracının 90-95 faizi neft və neft məhsullarından ibarətdir. Bundan əlavə, qarşıdakı illərdə təbii qaz ixracının da artması gözlənilir. Azərbaycanın irihəcmli karbohidrogen ixracatçısına çevrilməsi və bu sahədə daha çox valyuta ehtiyatlarının daxil olması, iqtisadiyyatın digər real sektorlarının ixrac potensialının artırılması və neft ixracından gələn valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin prioriteti olaraq qeyd edilir.

Beynəlxalq təcrübə və dövlətin formalaşdırdığı iqtisadi strategiya, neft ixracından daxil olan valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu isə qeyri-neft sektorlarının inkişaf etdirilməsinin və bu sahələrin ixrac potensialının artırılmasının zəruri olduğunu göstərir.

Bu məsələyə necə və hansı yollarla həyata keçirilməsinin daha səmərəli olacağı elmi tədqiqatçıları daha çox düşündürür. Dərin elmi müzakirələr və mübahisələr bu məsələnin ətrafında formalaşır və bu yolla hər bir ölkənin xüsusi şəraitinə və iqtisadiyyatının strukturasına uyğun ən effektiv yolların tapılması üçün bir meyar kimi xidmət edir.

Ölkə iqtisadiyyatında real sektorun inkişafının təmin edilməsi üçün xarici və daxil pul axınlarının səmərəli bazar idarəetməsi əsas məqsəblərdən biridir. Bu, investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin daha çox iştirak etməsinin zəruriliyini də qeyd edir.

Dünyada baş verən son maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül prosesləri milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətini təhlükə altına salmış, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi inkişaf meyarlarına yenidən baxmaq, xarici ticarətin müasir istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi, daha effektiv ixrac modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, ölkənin ixrac potensialının artırılması kimi global məsələlərə yeni yanaşmanın və daha müasir iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin hazırlanmasının zəruriliyini qeyd edir.

Bu məsələlərə cavab olaraq milli iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyəti real qiymətləndirilməli, regional və beynəlxalq iqtisadi inkişaf tendensiyalarına uyğun və praktiki baxımdan effektiv dövlət iqtisadi siyasəti müəyyənəndirilməlidir. Bu, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması prosesini dəstəkləyəcək və ölkənin ixrac potensialını artıracaq strateji dövlət iqtisadi siyasətini tətbiq etmək məsələsini də içərisinə alır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında xammal və təbii resurslarının istehsalı, satışı, xammal elementli ixrac modelinin təkmilləşdirilməsi və modelləşdirilməsi vacibdir. Bu bağlamda, qeyri-xammal və təbii ehtiyatlar əsaslı iqtisadi fəaliyyət istiqamətləri dəyərləndirilməlidir. Dünya təcrübəsi və fundamental araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq, "qeyri-neft sektorunun inkişafı" və "qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması" prioritetləri müəyyənəndirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının stimullaşdırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin real iqtisadi sektorlara uyğunluğu qiymətləndirilməli və bu sahənin dövlət tənzimlənmə istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu məqsədlə, iqtisadi siyasət formalaşdırılmalı və reallaşdırılması alətlərinin səmərəliliyi artırılmalıdır.

Qloballaşma şəraitində, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edən iqtisadi

siyasət formalaşdırılmalıdır. Bu siyasətin reallaşdırılması üçün dövlət, ixracın stimullaşdırılması və qeyri-neft ixracının strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün effektiv alətlərə yiyələnməlidir. Bu, dövlətin milli iqtisadiyyatın çeşidlənməsinin təmin edilməsi, ixrac potensialının artırılması, və xarici ticarət əlaqələrinin effektivləşdirilməsi üçün əsas rol oynayaacaq.

Ədəbiyyat

1. Blewitt J. (2015). Understanding Sustainable Development (2nd ed.). London: Routledge. ISBN 9780415707824
2. https://azertag.az/store/files/.../_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
3. <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/130260-qeyri-neft-sektoru-daha-da-genislenir>
4. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5754>
5. <https://economy.gov.az/storage/files/files/678/MemNDeMHOQf2r2ncqZH4OPbQpwUR7bAcYky4BgrC.pdf>
6. <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures>
7. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5784>

Пюнхан Гусейнов

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ НА УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И НЕНЕФТЯНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье рассматриваются основные направления расходования нефтяных доходов на обеспечение устойчивого развития Азербайджана. В результате использования нефтяных доходов в Азербайджане на трансферты в государственный бюджет, расходы на управление фондами, образование молодежи за рубежом, реализацию инфраструктурных проектов в различных областях сельского хозяйства и промышленности, устойчивое экономическое развитие вышло на качественно новый уровень. этап. Ярким примером этого является динамичное и стремительное развитие ненефтяного сектора.

Среди прочего, в статье показаны приоритетные направления определения перспектив устойчивого развития в Азербайджане и расходования нефтяных доходов в будущем.

Целью является изучение основных направлений и особенностей влияния нефтяных доходов и расходов на обеспечение устойчивого развития в Азербайджане.

Методология – при написании статьи использовались методы статистического и сравнительного анализа.

Результаты исследования - эффективное и правильное использование природных ресурсов, особенно нефтяных, расходование нефтяных доходов на ненефтяной сектор и в целом на основные направления устойчивого развития имеют особое значение для укрепления национальной экономики. В связи с этим в статье акцентируется внимание на основных направлениях устойчивого развития и подчеркивается важность развития ненефтяного сектора.

Ключевые слова: нефть, нефтяной сектор, ненефтяной сектор, нефтяные доходы, устойчивое развитие, диверсификация

**IMPACT OF OIL INCOME ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND
NON-OIL DIVERSIFICATION IN AZERBAIJAN**

Summary

The article examines the main directions of spending oil revenues to ensure sustainable development in Azerbaijan. As a result of the use of oil revenues in Azerbaijan for transfers to the state budget, fund management costs, the education of young people abroad, the implementation of infrastructure projects in various fields of agriculture and industry, sustainable economic development has entered a qualitatively new stage. The dynamic and rapid development of the non-oil sector is a clear example of this.

Among other things, the article shows the priority directions of determining sustainable development prospects in Azerbaijan and spending oil revenues in the future.

The purpose is to study the main directions and characteristics of the impact of oil revenues and expenses on ensuring sustainable development in Azerbaijan.

Methodology – statistical and comparative analysis methods were used during the writing of the article.

The results of the research – the efficient and correct use of natural resources, especially oil resources, spending of oil revenues on the non-oil sector and in general on the main areas of sustainable development are of particular importance for the strengthening of the national economy. In this regard, the article focuses on the main directions of sustainable development and emphasizes the importance of the development of the non-oil sector.

Keywords: *oil, oil sector, non-oil sector, oil revenues, sustainable development, diversification*